

STRESZCZENIE

W dotychczasowych analizach historii 1863 roku dominowały opinie i oceny formułowane z perspektywy klęski i jej konsekwencji. Należy się wobec tego zastanowić, czy takie stanowisko oddaje wieloaspektowość wydarzeń tego burzliwego okresu. Czy tego negatywnego bilansu nie udałoby się zweryfikować poprzez analizy i refleksje odnoszące się do doświadczeń lat 1861–1864 w kontekście rozwoju idei społeczeństwa obywatelskiego oraz jej zastosowań w praktyce społecznej na ziemiach polskich? Należy uznać, że negatywne konsekwencje to zaledwie jeden aspekt tych wydarzeń. Obok niego istniał szereg innych. Wyróżnić można i opisać wiele zjawisk mających wpływ na kształtowanie wspólnoty narodowej oraz tworzących ją grup społecznych i środowisk regionalnych. W wydarzeniach lat 1861–1864 widoczne stały się zarówno oznaki upadku nienowoczesnych modeli myślenia, jak i początki nowych. Społeczeństwo połączone zbiorową pamięcią o wspólnej przeszłości istnienia w państwie wpływającym na bieg dziejów Europy, tworzącym oryginalne rozwiązania ustrojowe z rozbudowaną funkcją parlamentu stanowego, poszukiwało inspiracji do dalszych działań służących zachowaniu tożsamości etnicznej i kulturowej. Czy ten czas służył także kształtowaniu wspólnoty połączonej dyskusjami o kryteriach „bycia” obywatelem, definiowaniu praw i obowiązków, relacji pomiędzy jednostką a zbiorowością państwową, a w polskim przypadku także narodową, czynnikach wpływających i decydujących o różnorodności tych struktur, tolerancji i wzajemnym szacunku dla odmienności, rozumieniu źródeł i przejawach pluralizmu światopoglądowego, formach i rolach samoorganizacji i modelach samorządu?

Pluralizm światopoglądowy stanowi istotną cechę społeczeństwa obywatelskiego. Wiąże się z poszanowaniem autonomii każdej jednostki. Występował także w postawach spiskowych. W niniejszej rozprawie zostały zaprezentowane rozważania dotyczące różnych zagadnień zawartych w ideologii społecznej orientacji politycznych aktywnych w latach 1861–1864. W oparciu o nie ukazane

zostały 1. proces budowania wspólnoty obywatelskiej i narodowej, dyskusje o strukturze wewnętrznej społeczeństwa i problemach jej modernizowania, konieczności zmiany, najczęściej zmiany radykalnej i nieodwracalnej, dyskusje o jej zakresie, wyborze modelu ewolucji społeczeństwa traktowanego jako nieodłączny element działalności politycznej; 2. zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy rządem a społeczeństwem w ujęciu teoretyków myśli społecznej związanych z Rządem Narodowym; 3. zjawisko wojny obywatelskiej i społeczne postawy wobec niej; 4. poszukiwanie źródeł niepowodzeń obywatelskich, a tym samym i odpowiedzi na pytanie, z jakiego powodu wspólnotowe działania okazywały się nieefektywne, a zatem analizy powodów swoistej słabości wspólnoty.

Idea samoorganizacji społeczeństwa służąca odzyskaniu niepodległości przybrała formę państwa. Tworzono administrację cywilną i wojskową. Niezbędnym elementem tych struktur miała być armia poborowa zbliżona do standardów stosowanych w innych krajach. Instytucja ta stanowiła gwarancję zachowania tożsamości państwowej i narodowej wielu krajów Europy. Państwo tajne, niestanowiące jedyne ośrodka władzy na terytorium objętym jego działaniem, nie mogło stosować katalogu wartości zapisanych w swoim programie ani strategii odzyskania niepodległości i modernizacji relacji społecznych wobec wszystkich mieszkańców terytorium objętego jego działaniem. Było marginalizowane przez administrację rosyjską. W państwie, którego istnienie i konstrukcja stanowiły efekt wyboru określonej opcji ideowej, nie powstawały instytucje reprezentacyjne, w tym także ich najwyższa forma, jaką był parlament. Czynnikiem uniemożliwiającym ich funkcjonowanie były zarówno warunki działania i niemożność przeprowadzenia wyborów w czasie walki, jak i niechęć do nich wynikająca z analizy doświadczeń 1831 roku. Instytucje reprezentacyjne i partie polityczne traktowano jako elementy anarchizujące życie polityczne uniemożliwiające skuteczne prowadzenie wojny. Brakowało konstytucji jako najwyższego aktu prawnego regulującego podstawy ustrojowe państwa podziemnego. Przedmiotem polemiki stało się stosowanie zasady wolności słowa. W sytuacji prowadzonej wojny mogła ona stać się i dobrodziejstwem, i zagrożeniem. Wolność prasy i publikacji umożliwiała dyskusje dotyczące kwestii programowych i strategicznych, ale jednocześnie mogła stanowić zagrożenie dla tajnych struktur administracji cywilnej i wojskowej. Ze względu na prowadzoną wojnę nie były rozwijane instytucje reprezentacyjne – samorządowe. W istniejących warunkach niezbędne stawały się przede wszystkim sprawnie zarządzane struktury administracyjne. Prowadzona wojna wymagała szybkich decyzji. Powstawała preferencja dla kształtowania instytucji jednoosobowych, sprawnych dowódców i administratorów cywilnych.

Niezależnie od okoliczności podjęcia decyzji o wybuchu powstania stanowiła ona akt obrony przed zagrożeniem organizacji postrzeganej jako elita patriotyczna, a tym samym reprezentacja narodu i jego najbardziej wartościowy

składnik. Należy ją uznać za krok w kierunku obrony całego społeczeństwa przeciwko pozbawianiu tożsamości i narzucaniu mu rozwiązań niezgodnych z prawami człowieka. Powstanie stanowiło ważny akt mający na celu odbudowę własnego państwa w nowych warunkach społecznych. Modernizacja struktur społecznych, tworzenia społeczeństwa nowoczesnego, składającego się z obywateli równych wobec prawa, posiadających szanse rozwoju opartego na edukacji, została uznana za ważny składnik programu i strategii walki o wolność. Powstanie 1863 roku świadczyło o olbrzymim wysiłku społeczeństwa podejmowanym dla odzyskania niepodległości. Wskazywało, że idea wolności ojczyzny znajduje się na szczycie hierarchii wartości społecznych. Walka o niepodległość wymagała odwagi, poświęcenia, ofiar. Trwanie powstania wskazywało, że te wartości nie były obce społeczeństwu polskiemu. Za wolność gotowe było zapłacić najwyższą cenę. Bez doświadczeń 1863 roku trudno wyobrazić sobie programy i strategię polityczne umożliwiające restytucję państwa polskiego w 1918 roku. Testament powstania stanowił treści i zjawiska twórcze dla polskiego życia politycznego przez cały XX wiek.

SUMMARY

Until now, scholarly analyses of the history of the year 1863 have been dominated by the opinions and assessments formulated from the point of view of the defeat and its consequences. It must therefore be considered whether this stance truly reflects how multi-faceted were the events of this turbulent period. The negative conclusion may, after all, be verified and balanced by analyses and reflections concerning the experience of the years 1861-1864 in the context of the advancement of the idea of civic society and its applications in the social practice in the territories of Poland. It must be considered that the negative consequences were just one aspect of those events; there were many others beside it. It is possible to discern and describe many phenomena that influenced the development of national community and the social groups and regional circles of which it consisted. Events of the years 1861-1864 give an indication of both the collapse of obsolete models of thinking and the rise of new ones. The society – united by a collective memory of shared existence in a state which influenced the history of Europe, whose political system evolved around original solutions involving the central role of Estates parliament – was looking for inspiration to further actions aimed at the preservation of ethnic and cultural identity. The question to consider is whether this period was also used to develop a community united by debates about the criteria of being a citizen. Was it a period of defining the rights and duties, the relationships between the individual and the collective of the state (and, in the Polish case, also the nation), the factors which influenced those structures and defined their diversity? Was it a period of debates about tolerance and mutual respect for differences, about the sources and manifestations of worldview pluralism, about the forms and roles of self-organisation and the models of local government?

The pluralism of worldviews, which is a vital feature of a civic society, is associated with respect for every individual's autonomy. It was also an element of conspiratorial attitudes. This study presents analyses of various aspects of

social ideologies proposed in political orientations current in the years 1861–1864. On their basis, the following issues are discussed: (1) the process of constructing the civic and national community; the debates on the internal structure of the society and the problems with modernising it; the debates on the necessity of change, usually a radical and irreversible one, and on its eventual range; the debates on selecting the model of the society's evolution viewed as a indispensable element of political activity; (2) the issue of mutual relations between the government and the society as viewed by the social theoreticians affiliated to with the National Government; (3) the phenomenon of civic war and social attitudes to it; (4) the search for the sources of civic failure, the investigation of the reasons why collective efforts proved ineffective, and the resulting analyses of the grounds for the community's weakness.

The idea of the self-organisation of society as a tool in regaining independence resulted in the introduction of state structures. The civil and military administration were being created. A conscripted army modelled on the standards used elsewhere was to be an essential element of those structures. In many countries of Europe, this institution was the guarantor of political and national independence. An underground state, which could not create a single centre of power in the area covered by its activities, was unable to apply the catalogue of values enclosed in its programme to all the citizens resident in that area; neither was it able to apply the strategy for the regaining of independence and the modernisation of social relationships. This state was marginalized by the Russian administration. Representative institutions – including their highest form, the parliament – did not develop in a state whose existence and construction were an effect of the selected ideological option. Their functioning was rendered impossible by the current conditions, including the impossibility of organizing elections during the fighting, on the one hand, and on the other by the fact that the analysis of the history of the year 1831 caused them to be strongly disliked. The contemporary perception was that representative institutions and political parties increased anarchy in political life and made it impossible to conduct the war effectively. A construction, the paramount legal act that would regulate the foundations of the underground state's political system, was not in existence. The validity of the principle of the freedom of expression was questioned, since in the circumstances of ongoing warfare it could constitute a threat as much as a benefit. The freedom of press and publication facilitated debates on the issues of programme and strategy, but it could also put the secret structures of the civil and military administration under threat. Representative institutions on the local government level were not being developed due to the ongoing warfare. In the existing conditions, the development effectively managed administrative structures was of primary importance. The conduct of war required fast decision-making. In these

circumstances, the preference for one-person institutions, and efficient military leaders or civil administrators was marked.

Regardless of the circumstances in which the decision to initiate the uprising was taken, this decision was an act of defence against a threat to the independence movement, the latter perceived as the patriotic elite, i.e. the representatives of the nation and its most valuable component. This decision should be regarded as a step in the direction of defending the entire nation threatened with the loss of national identity and forced to submit to solutions that went against the human rights. The uprising constituted an important step towards the restitution of an independent state in new social conditions. The programme and strategy of the fight for independence included the modernisation of social structures, as well as the development of a modern society consisting of citizens equal before the law and provided with opportunities for development based on education; these points were underlined as crucial. The uprising of 1863 was a sign of the society's tremendous effort undertaken with the hope of regaining independence. It indicated that the idea of national freedom is located at the top of the hierarchy of social values. The fight for independence required courage, commitment and self-sacrifice. The fact that it lasted a considerable time indicated that Polish society was no stranger to these values; its members were willing to pay the highest price for freedom. Without the experiences of the year 1863, the programmes and political strategies that enabled the restitution of the Polish state in 1918 would be difficult to imagine. The legacy of the 1863 uprising was the source of messages and phenomena that nourished Polish political life throughout the entire 20th century.